

spoor zo nu en dan bijster. Een wat strengere selectie zou dat hebben voorkomen. Een tweede en belangrijker bezwaar tegen het boek is, dat de auteur door haar nadruk op overeenkomsten en op continuïteiten te weinig oog heeft voor verschillen en voor veranderingen. Volgens alle gezinspedagogen tussen 1845 en 1925, aldus Bakker, kwamen gedragsproblemen van kinderen voort uit 'kindergebreken' die via een strenge pedagogische aanpak bestreden moesten en ook konden worden. Die gedeelde mentaliteit veranderde pas tegen het einde van de door haar bestudeerde periode. Toen begonnen oudervoorlichters onder invloed van leerlingen van Freud zoals Adler en zijn *Individualpsychologie*, gedragsproblemen te koppelen aan individuele, dieptepsychologisch te duiden stoornissen die begrepen en therapeutisch begeleid dienden te worden.

Bakkers waterscheiding maakt de lezer onvoldoende alert op zowel de veranderingen als de levensbeschouwelijke verschillen binnen de onderzochte periode, ook al zijn er in het boek tal van aanwijzingen voor te vinden. Zo valt uit het gepresenteerde materiaal af te leiden dat gezinspedagogen ouders in toenemende mate voorhielden niet alleen te kijken naar 'wat het kind worden moet', maar ook rekening te houden met 'wie het kind nu is'. Dergelijke pleidooien om in de opvoeding ook aandacht te besteden aan de individualiteit van het kind, wijzen erop dat de pedagogische mentaliteit in de onderzochte periode wel degelijk in beweging was en geleidelijk opschoof in de richting die na 1925 dominant werd. De auteur lijkt van mening te zijn dat deze veranderingen in het perspectief van latere ontwikkelingen als marginaal te beschouwen zijn. Op de vraag of dat inderdaad het geval was, zal zij hopelijk in de toekomst antwoord geven.

Mineke van Essen

1 Zie hiervoor bijvoorbeeld: J. Doornenbal, *Ouderschap als onderneming. Moeders en vaders over opvoeding in de jaren negentig* (Utrecht: Van Arkel, 1996).

2 H. Q. Röling, *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam: University Press, 1994); J. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen: J. J. Kok, 1988).

A. J. C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P. J. H. Cuypers als restauratie-architect* (Dissertatie KUN 1995, Cultuurhistorische studies; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 1995, 267 blz., f65,-, ISBN 90 400 9696 1).

Deze 'Verunstaltung' is dunkt mij een werk van de vorige eeuw', zo kenschetste P. J. H. Cuypers in 1860 de barokke verbouwing van de romaanse en laat-gotische abdijkerk te Thorn, een verbouwing die had plaatsgevonden in 1780 en 1788 (43). Met woorden van gelijke strekking is in de twintigste eeuw het restauratiewerk van Cuypers zelf veroordeeld, bijvoorbeeld de kleurige uitmonstering van de St. Servaaskerk te Maastricht. Wellicht is dit oordeel te eenzijdig, zoals Wies van Leeuwen ons duidelijk probeert te maken in zijn promotie-onderzoek *De maakbaarheid van het verleden*.

Een onderzoek naar de restauratiepraktijk van Cuypers is bepaald geen sinecure. Zijn betrokkenheid kon variëren van adviezen (723 in 40 jaar tijd, volgens Cuypers zelf) tot ontwerpen voor en begeleiden van restauraties. Zijn werkterrein bestreek het hele land. Niet alleen heeft Cuypers tijdens zijn lange leven (1827-1921) in materieel opzicht zijn stempel gedrukt op een flink aantal historische gebouwen — hoewel veel daarvan alweer ongedaan is gemaakt tijdens recente restauraties — ook in de archieven heeft hij vele sporen achtergelaten. Hieruit moest Van Leeuwen een selecte doch representatieve keuze maken om recht te kunnen doen aan de beweegredenen van deze eerste restauratiearchitect in Nederland.

In dertien hoofdstukken presenteert Van Leeuwen de lezer twee begrippen die een centrale rol speelden in Cuypers' aanpak: de 'eene ziel' en de 'trits evocatief, nationaal en educatief'. Deze begrippen worden door hem opgehangen aan een tweeëntwintigtal objecten.

De 'eene ziel', ook wel het *Gesamtkunstwerk*, moet gezien worden als de 'overeenstemming tussen de structurele logica en geometrie van het gebouw en de kleurige en iconografisch verantwoorde decoratie' (18). De samenbindende factor hierin lag bij de 'magister operum', de baas op de werken die van de bijdragen van verschillende kunstenaars dit geheel moest smeden. Veelal was Cuypers zelf die magister. Dit geïdealiseerde principe werd geprojecteerd op de Middeleeuwen: als de beste voorbeelden uit de gotiek zouden worden bestudeerd en nagevolgd zou vanzelfde enige ware bouwstijl gevonden worden. Dit leidde tot 'emulatie', het creëren van een ideaaltoestand die vaak een gedeeltelijk nieuwe schepping tot gevolg had. Deze verbetering betekende ook een aanpassing aan de eigentijdse wensen, zodat een nieuwe functie aan het gebouw gegeven kon worden. De trits evocatief, nationaal en educatief had betrekking op de waarde van het monument als nationaal symbool. Met evocatief wordt bedoeld: het oproepen van beelden en gevoelens. Het educatieve karakter maakte van voorwerpen uit het verleden inspiratiebronnen voor het heden en de toekomst. Beide aspecten richtten zich op de nationale identiteit van het volk: de geschiedenis als de band die 'bevolkingen tot nationaliteiten verbindt en verbonden houdt' (93).

Naast de hierboven reeds genoemde 'emulatie' worden ook andere begrippen ten tonele gevoerd. Zoals de 'renovatio' van de middeleeuwse traditie, die samenhang met het herstel van de katholieke kerkelijke hiërarchie in Nederland in 1853. En het hieruit voortvloeiende gemor van protestanten, die hun witte kerkinterieurs tijdens restauraties vervangen zagen worden door veelkleurige neo-middeleeuwse en dus 'katholieke' uitmonsteringen. Cuypers stond met zijn beginselen bepaald niet alleen. Bekende namen waren hem hierin voorgegaan, met name Viollet-le-Duc in Frankrijk, Pugin in Engeland en Alberdink Thijm in Nederland. Van Leeuwen weet Cuypers, maar ook Thijm en De Stuers, uitstekend in deze stroming, het historisme, te plaatsen.

Zeer verhelderend is Van Leeuwens vergelijking van de restauratie van het stadhuis te Franeker — door Cuypers — en te Bolsward — door de Maatschappij ter bevordering der bouwkunst. Cuypers met zijn achtergrond in het historisme bleek uiteindelijk meer oorspronkelijk materiaal te hebben gehandhaafd dan de Maatschappij, die conserverend restaureren voorstond. Graag had ik meer van dit soort vergelijkingen gezien met gelijktijdige restauraties, zoals de Sint-Jan in Den Bosch. Hiermee zou het praktische werk van Cuypers ook meer in een breder kader zijn geplaatst. Interessant is ook de link die Van Leeuwen legt tussen het restauratiewerk en de nieuwbouw van Cuypers. Helaas betreft hij daarin geen andere neo-gotische bouwmeesters als Tepe.

Tot zover een samenvatting van de inhoud van het boek, die in deze luttele duizend woorden niet volledig recht kan worden gedaan. De indruk die het heeft achtergelaten is nogal verwarrend. Zoals gezegd worden de kernbegrippen van Cuypers opgehangen aan tweeëntwintig objecten, die elk een drietal beschrijvingen meekrijgen: de toestand vóór de restauratie, het proces tijdens de restauratie—veelal gekoppeld aan een uitputtend onderzoek van archivalische gegevens — en de uiteindelijke toestand na de restauratie. Met deze analyse heeft Van Leeuwen een waar kunststuk geleverd om de vele losse gegevens tot een geheel samen te smeden — als een waarachtig 'magister' van dit 'operum'. Toch resulteert dit niet in een prettig leesbaar boek. Wellicht is hieraan de opzet debet, want hij stelt zelf al in de inleiding dat maar liefst zeven hoofdstukken al eerder als artikel waren verschenen. Als gevolg hiervan zijn de dertien hoofdstukken geen *Gesamtkunstwerk*, maar zelfstandige eenheden die los van elkaar gelezen en bestudeerd kunnen worden. Elk bevat een analyse en synthese, de basisbestanddelen van

elk wetenschappelijk onderzoek. Het zou goed zijn geweest als Van Leeuwen de artikelen meer bewerkt zou hebben, zodat er een rode draad zou zijn ontstaan waarmee hij de lezer daadwerkelijk langs deze ingewikkelde materie zou hebben kunnen leiden. Ondanks zijn belofte in de inleiding lopen vanaf het eerste hoofdstuk de twee kernbegrippen — de ene ziel en evocatief, nationaal en educatief — door elkaar heen. Bovendien worden ze in de verschillende hoofdstukken verschillend verklaard. Van Leeuwen creëert zoveel bomen — waarvoor overigens lof, want elke boom betekent een analyse — dat het bos inderdaad niet meer zichtbaar is. Eigenlijk komt het bos, de definitieve synthese, pas op de vier laatste bladzijden van het boek aan de orde, die bescheiden als 'samenvatting en conclusies' gekenschetst worden.

Alles overziend heeft het pleidooi van Van Leeuwen effect gehad. Mijn kijk op Cuypers' restauraties is nu genuanceerder. Cuypers heeft duidelijke drijfveren gehad, beïnvloed door tijdgenoten, en wellicht zijn door zijn restauraties wel zaken bewaard gebleven die anders ten onder waren gegaan. Aan de andere kant kan niet ontkend worden dat juist door zijn ingrepen ook veel zaken verloren zijn gegaan. Hiermee heeft Van Leeuwen overduidelijk aangetoond dat voor een goed begrip van het historische monument de bestudering van de restauratie-geschiedenis een *must* is.

Moeten we tijdens 'onze' restauraties de ingrepen van Cuypers maar wegpoetsen, dus Cuypers' negentiende-eeuwse neo-Middeleeuwen vervangen door onze twintigste-eeuwse neo-Middeleeuwen? Of volgen we het pleidooi van Van Leeuwen dat ook dit een onderdeel van de bouw-geschiedenis van een monument is? Ik hoop dat Van Leeuwen ons in nieuwe artikelen met zijn inzichten zal blijven prikkelen.

Karel Emmens

H. Schmal, *Den Haag of's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Utrecht: Matrij, 1995, 256 blz., f49,95, ISBN 90 5345 071 8).

Het is een te prijzen ontwikkeling dat in stadshistorisch onderzoek de ruimtelijke component een prominentere rol gaat spelen. Onderwerpen als migratie, verkeers- en vervoerstromen en stedelijke netwerken gaan steeds meer een integraal onderdeel uitmaken van stads-geschiedenissen. In dit rijtje past ook het boek van Henk Schmal over de gordel van wijken die in de tweede helft van de negentiende eeuw rond de Haagse binnenstad werd gebouwd. Kern van zijn betoog is dat het specifieke karakter van de afzonderlijke wijken vorm kreeg door een wisselwerking tussen formele structuren en het beeld dat de inwoners en bestuurders van de wijken hadden en waarnaar zij ook handelden.

Het belangrijkste structurerende element is de grondsoort geweest. De binnenstad was vanouds verdeeld in een 'bovenhelft' op de hoge en droge zandgrond waar de elite resideerde en een 'benedenhelft' op de lage en natte veengrond waar de 'mindere man' woonde. Schmal probeert in zijn analyse na te gaan in hoeverre deze tweedeling zich heeft voortgezet in de gordel van nieuwe wijken die na 1850 rond de binnenstad werd gebouwd.

In hoofdstuk 1 geeft Schmal kort en bondig maar duidelijk het theoretisch raamwerk van zijn onderzoek. Het specifieke karakter van de gordel kan worden verklaard uit algemene ontwikkelingen zoals de stadsgeschiedenis die beschrijft en lokale omstandigheden als bodemgesteldheid, plaatselijke tradities, gemeentelijke politieke ontwikkelingen en dominerende persoonlijkheden. Door het samenspel van algemene en lokale ontwikkelingen kreeg elke wijk een specifieke bevolking. Welstand, samenstelling van het huishouden en cultuur waren de drie vormende elementen van de wijkbevolking. Om de dynamiek binnen de wijken te kunnen verklaren zoekt Schmal aansluiting bij een drietal concepten waarin omgevingsfactoren, de